

Lars Ohlsson

BARN- OCH UNGDOMSARBETE I SVENSK INDUSTRI 1860—1970

Inledning

Inom den historiska forskningen har uppstått en tendens till opposition mot den forskning som velat studera *händelser* i det förflutna. Istället för att analysera avgränsade företeelser har man velat analysera *processer* och *förändringar*. En del forskare har dessutom velat göra den historiska forskningen samhällsrelevant eller *politiskt relevant* (inte att förväxlas med politiskt opportunt). Den historiska forskningen ska vara en startpunkt för analys av samhället och dess förändringar, bl.a. genom att med långsiktiga undersökningar fastställa tidsbundenhet och tillfällighet hos tendenser och företeelser i vår tid som annars kan bli betraktade som allmängiltiga.

Vid Historiska Institutionen i Lund initierades för två år sedan ett forskningsobjekt, *Barn och ungdom i det industrialiserade och urbaniserade samhället*, vars målsättning är att studera ”barns och ungdoms situation i ett samhälle i förändring” (Birgitta Odén). Att detta socialhistoriska projekt kommer att omfatta barn och ungdom (minderåriga under 18 år) innebär dock inte att de minderårigas avskiljande från övriga grupper i samhället uppfattas som den primära analytiska skiktningen. Istället är denna indelning underordnad samhällets uppdelning i sociala klasser. Rita Liljetrom visar i sin bok *Uppväxtvillkor* (1973) hur avgörande familjen är som förmedlare mellan samhället och barnen. Dessa socialiseras in i samhället via familjen vars värderingar och samhällsposition förs över på den yngre generationen.

Att inom ramen för nämnda projekt göra en konkret studie av barn- och ungdomsarbete inom den svenska industrin i ett långtidsperspektiv tycks mig härvid vara en väsentlig uppgift. Inte i första hand för den moraliska indignation man känner för den exploatering av barn som ägt rum, utan främst för att man med empiriskt material kan analysera ett fullt genomgången förlopp av social förändring: det industriella barn- och ungdomsarbetets uppkomst, kulminering och avveckling. Ur en sådan analys bör man kunna vinna kunskap som kan testas på, och kanske generaliseras till andra grupper av arbetare med andra egenskaper än de minderåriga arbetarna t.ex. kvinnor, handikappade, s.k. överåriga. Det

tycks föreligga möjligheter att nå förståelse av social förändring på tämligen hög generaliseringsnivå.

En undersökning av de minderåriga industriarbetarna illustrerar med all tydlighet att uppdelningen i ”minderåriga” och ”övriga” är en sekundär indelning. Undersökningen kan ju endast avse de barn som var eller kunde ha blivit indragna i arbetsprocessen. Torsten Gårdlund påpekar att överklassen skulle funnit det orimligt att dessa egna barn skulle ha ”åtnjutit samma moraliska förmåner” som de fattigare klassernas barn, dvs. arbete och försakelse vid unga år.¹ Problemet måste således sättas in i sitt sociala sammanhang, varvid begrepp som sociala klasser, social makt, sociala konflikter och socialt medvetande blir grundläggande.

Tidigare forskning

Den tidigare forskningen om det industriella barn- och ungdomsarbetet i Sverige är relativt blygsam. Gösta Walldén berör lärlingarna och gesällerna i sin studie ”Manufakturarbetarnas sociala förhållanden”. Torsten Gårdlund och Arthur Montgomery har i sina skrifter Industrialismens samhälle resp. Industrialismens genombrott i Sverige var sitt avsnitt om barnarbetet. Gemensamt för dessa arbeten är att de minderåriga arbetarna utgör ett problem bland många andra. Det är därför förstaeligt att författarna inte har genomfört någon intensiv analys av ämnet utan presenterat och försökt tolka ett begränsat empiriskt material.

Walldén² redovisar lärlingarnas och gesällernas legala status, arbetsvillkor, arbetstider, bostadsförhållanden osv. Han utnyttjar härvid juridiskt material av olika typer (hallrättsprotokoll, fabriksreglementen m.m.) och gör den viktiga observationen, att barnarbetet inte tycks ha fått någon större betydelse förrän i samband med fabrikssystemet. ”Först några årtionden in på 1800-talet tycks, i samband med att textilindustrin började mekaniseras, barnarbetet ha fått större betydelse”.

Gårdlund³ summerar debatten kring lagstiftningen och dennas innehåll från 1800-talets mitt fram till början av 1900-talet. Denna genomgång görs i stort sett utan anknytning till politiska, ekonomiska och sociala strukturer eller strukturella förändringar. Vid ett tillfälle gör han dock den vaga kommentaren att ”den allmänna ekonomiska och sociala utvecklingen var sådan att den befrämjade en nedgång i barnarbetet” (s. 332) under de sista decennierna före sekelskiftet. Den

¹ T. Gårdlund, *Industrialismens samhälle*, Sthlm 1942, s. 324.

² Förutom de här behandlade arbetena har *Barbro Hedwall* skrivit en opubl. lic. avh. ”Barnarbete i industri och hantverk 1850—1883. Debatt, lagstiftning och utbredning.” Spridda synpunkter hos andra förf. tas inte upp till diskussion. *Fruktbar internationell forskning* tas upp nedan s. 235 ff.

³ G. Walldén, *Manufakturarbetarnas sociala förhållanden i P. Nyström, Stadsindustriens arbetare före 1800*. Sthlm 1955, s. 349—351.

⁴ T. Gårdlund, a.a. s. 313—332.

viktigaste förklaringen till denna nedgång var enligt Gårdlund att det storindustriella genombrottet i Sverige kom ett halvsekel senare än i England, ”ett betydelsefullt havsekel i de sociala idéernas historia. De moderna spinnmaskinerna och de humanitära idéerna vunno spridning i vårt land vid ungefär samma tid” (s. 322). Det har här gått Gårdlund förbi att just dessa ”moderna spinnmaskiner” på kontinenten redan gjort barnarbetarna överflödiga (jfr nedan s. 240). Att de humanitära idéerna kunde omfattas av dessa kapitalstarka företagare måste ses mot denna bakgrund. Alla företagsägare kunde dock inte vara lika godsinta. Gårdlund konstaterar själv att ”ännu funnos väl företagare, som icke nåtts av humanitära idéer, men *de stora fabriksägarna* (min kurs.) hade sannolikt sådan bildning och sådan närhet till tidens idéer, att de kunde missbruka barnens arbete blott genom att förhärda sig. Det var också genom dessa idéers inflytande, som många av de stora företagen minskade barnarbetet eller förbättrade dess villkor redan under den tid, då lagstiftningens efterlevande icke verksamt övervakades” (s. 324).

Gårdlund står för en idealistisk historiesyn i den meningen att idéerna framställs som den viktigaste drivkraften i samhällsutvecklingen. Han påpekar dock barnarbetets förutsättningar och villkor i dess låga arbetspris. De flesta av barnens arbetsuppgifter kunde utföras lika bra eller bättre av vuxna arbetare, men då till ett högre pris. De stora företagsägarna skulle alltså ha blivit så humanitära att de accepterade högre produktionskostnader och därmed sämre konkurrensläge enbart för att inte ”förhärda sig”. Förklaringen låter inte övertygande.

Gårdlund hävdar vidare att barnarbetet var av föga betydelse för den svenska industrin. Han menar att det inte fanns några industrier som till övervägande del var baserade på barns eller ens minderårigas arbete. Till grund för detta påstående ligger uppgifter från barnarbetskommittén 1875 och revisionskommittén 1891. Det intressanta är emellertid att barnarbetet relativt sett var betydligt större *före* 1875. Landshövdingeberättelserna redovisar för år 1860 nästan 20 % av arbetarna som minderåriga (dvs. under 15 år. Från 1863 ändrades indelningen så att minderåriga avsåg alla som inte fyllt 18 år. Med *barn* avsågs minderåriga som inte fyllt 14 år). Inom tändsticksindustrin var 1860 andelen arbetare under 15 år nästan hälften och inom tobaksindustrin nära 40 %. Stora skillnader inom de olika branscherna förekom likaledes. En tändsticksfabrik redovisade 25 arbetare samtliga under 15 år, en annan ”endast” 130 av 490. Det empiriska materialet visar alltså att barnarbetet varit av betydelse inom den svenska industrin även om det var i starkt avtagande under 1800-talets sista decennier.

Dessa förändringar i barnarbetets omfattning observeras av Montgomery.⁴ Denne hävdar, liksom Walldén, att ”det förefaller . . . sannolikt att fabriken under sitt första skede innebar ökade möjligheter att exploatera barnens arbete”

⁴ A. Montgomery, *Industrialismens genombrott i Sverige*. Gbg 1969 (1931), s. 316–324.

(s. 316 f). Han gör dock inga ansatser till att bekräfta denna hypotes med empiriskt material. Inte heller diskuterar han teoretiskt förutsättningarna för påståendet. Montgomery framhåller tvångssituationen i systemet. Även motståndare till barnarbetet "tvingades" använda sig av det. Det är därvid oklart om han ansluter sig till Gårdlunds idealistiska tolkning när han påpekar, att vissa företagare själva tog initiativet till lagstiftning för att inskränka barnarbetet. Montgomery hävdar vidare, att barnarbetet endast hade en tillfällig karaktär i industrialiseringen. "Teknikens fortsatta utveckling" gjorde att det så småningom blev mindre lönande att använda barnarbetarna i den industriella produktionen. Detta är en intressant aspekt som tyvärr inte fullföljs av författaren. Jag återkommer till den senare.

Hjalmar Sellberg⁵ har i sin avhandling "Staten och arbetarskyddet 1850—1919" låtit försöken att reglera det industriella barn- och ungdomsarbetet få en framskjuten plats. Att även han utgår från en idealistisk tolkning antyds redan i periodindelningen: det konservativ-liberala skedet 1850—1883, den stadliberala perioden 1884—1907 och den socialdemokratisk-stadliberala perioden 1908—1919. Sellberg skiljer sig från de andra författarna därigenom att han uttalat koncentrerar sig på det politiska skeendet. Ambitionen är att göra en "politisk-historisk undersökning". Han anknyter dock till ekonomiska och sociala förhållanden på så sätt att han försöker kartlägga olika intressegrupper bakom det parlamentariska agerandet. Sellberg har gjort ett omfattande arbete då han tycks ha gått igenom allt relevant officiellt material och gjort betydelsefulla studier av vissa organisationers interna material. Han har också försökt kartlägga den offentliga debatten som den framträtt i samtida press.

Sellberg hävdar, att varje socialpolitisk åtgärd förutsätter ett föreläggande eller potentiellt missförhållande och att uppmärksamhet fästes härpå. För svenskt vidkommande hade utländska erfarenheter påkallat uppmärksamheten. Sellbergs slutomdöme blir därför att "en stämning för statligt arbetarskydd var väl förberedd, när industrialiseringen nådde vårt land" (s. 301). Han visar att det uppstod förvånansvärt liten politisk strid kring försöken att begränsa det industriella barnarbetet. Inte heller Sellberg söker sin förklaring i de teknologiska förändringarna. Han ser istället orsaken till de relativt obetydliga politiska motsättningarna i den "inre logik" genom vilken arbetarskyddet i ett "accelererat tempo" utvecklats när det en gång väl accepterats (s. 301).

Det är uppenbart, att Sellbergs framställning utgår från en uppfattning om någon form av samstämmighet, konsensus, i samhället. Ibland antyder han dock ett konfliktförhållande — mellan olika företagare. 1852 års förbud mot nattarbete för minderåriga initierades av företagarrepresentanter. Författaren påpekar att förbudet "egentligen riktade sig mot bomullsfabrikanterna", de enda som använde

⁵ H. Sellberg, *Staten och arbetarskyddet 1850—1919*. Uppsala 1950.

minderåriga i nattarbete. Initiativtagarna ville tillgodose ett samhällsintresse samtidigt som de gjorde "en humanitär aktion för arbetarnas bästa utan tanke på egna fördelar" (s. 25—26). Denna tolkning är naturligtvis inte otänkbar, men författaren har inte underbyggt den. Han har istället accepterat de av initiativtagarna, företagarna, uppgivna motiven. Överhuvud taget kännetecknas Sellbergs framställning av brott mot elementära källkritiska regler genom ett okritiskt accepterande av *uppgivna* motiv utan några större ansatser till att undersöka om det finns några andra bakomliggande, verkliga orsaker. Dessa brister är resultat av den forskningsmetod som författaren anammat: en relativt formell analys av en detaljerad argumentsgenomgång (uppgivna motiv). Denna analys leder författaren till slutsatser som tenderar till att vara motsägelsefulla. Han konstaterar sålunda, att *man* 1881 hade accepterat "principen om statens rätt och skyldighet att skydda de minderåriga arbetarna . . . men *man* ville uttunna bestämmelserna så mycket som möjligt" (s. 125, mina kurs.). Man erkände alltså statens rätt att skydda de minderåriga bara skyddet inte blev effektivt! Ett sätt att lösa denna motsägelse vore att analysera de båda begreppen "man". Det är tänkbart att några "man" accepterade skyddet, medan andra inte gjorde det och således inte vara beredda att följa förordningen. Sellberg ger själv ett belägg för ett dylikt påstående, när han visar att vissa bruksindustrier och sågverksindustrin framgångsrikt protesterade mot 1881 års förordning och i vissa fall t.o.m. helt undantogs från den (s. 66). Det är knappast en slump att det var inom just dessa som barnarbetet fortfarande var av betydelse.

Sellberg hävdar, att "drivkrafterna till statliga arbetarskyddets utveckling ha varit många, ömsesidigt påverkande varandra och därför svåra åtskilja" (s. 301). Trots detta kännetecknas hans framställning av en dominerande inriktning på den idealistiska tolkningen: de humanitära idéerna var den huvudsakliga orsaken till barnarbetets avskaffande inom den svenska industrin. Detta kännetecken har han gemensamt med Gårdlund och delvis även Montgomery. Alla tre vill undvika en ren idealistisk tolkning och säger därför att även andra faktorer än de humanitära idéerna varit betydelsefulla för barnarbetets avskaffande. Dessa faktorer analyseras dock sällan och uttrycks i allmänna, ogripbara termer. Dessa begrepp — den allmänna ekonomiska och sociala utvecklingen (Gårdlund), teknikens fortsatta utveckling (Montgomery) eller den fortskridande industrialiseringen (Sellberg) — behandlas av författarna som oberoende variabler. Det finns en risk för att dessa begrepp missuppfattas som uttryck för något övermänskligt som ligger till grund för mänskligt agerande i konkreta frågor. Men den allmänna utvecklingen måste rimligtvis vara en sammanfattning av det mänskliga agerandet. Det är en beroende variabel i lika hög grad som t.ex. avtagande barnarbete, men på en högre aggregeringsnivå. Avtagande barnarbete är därför inte ett resultat av den allmänna samhällsutvecklingen utan är en del av denna.

En annan svaghet i den idealistiska tolkningen är att den inte ger svar på na-

turliga följdfrågor. Varför slog de humanitära idéerna igenom just på 1880-talet. De hade ju förfäktats och artikulerats tidigare, bl.a. genom 1846 års reglering av barnarbetet. Då påverkade idéerna knappast verkligheten, det är alla författarna överens om.

Den fjärde framställningen som ska tas upp i det här sammanhanget är Torbjörn Fogelbergs⁶ uppsats ”Den minderåriga arbetskraften inom glasindustrin”. Till skillnad mot de andra författarna undersöker Fogelberg endast en industrigren. Han ger därför sin undersökning en helt annan inriktning än dessa. Fogelberg har inte ambitionen att uttala sig om barnarbete som generellt socialt fenomen. Han redovisar istället, tycks det mig, allt av honom påträffat empiriskt material om de minderåriga glasarbetarna och är således lika bunden vid materialet som övriga författare. Han försöker fastställa barn- och ungdomsarbetets utbredning i tid och rum samt beskriva de minderåriga arbetarnas olika arbetsuppgifter i olika typer av tillverkning. Författaren har haft tillgång till ett flertal företagsarkiv. Han kan därför ingående redogöra för bruksägarnas utomparlamentariska agerande för att motarbeta den legala regleringen av barnarbetet. Till skillnad mot Sellberg gör Fogelberg vissa källkritiska överväganden vid bedömningen av de uppgivna argumenten. Han tenderar emellertid att isolera de minderåriga arbetarna och företagets agerande gentemot dessa från övriga faktorer inom glasindustrin. Framställningen saknar därför helt försök till att analysera villkoren och förutsättningarna för barn- och ungdomsarbetet inom glasindustrin. Inte heller försöker författaren diskutera skillnaderna mellan olika typer av glasproduktion. Fogelbergs uppsats har dock ett stort värde genom det empiriska material som lyfts fram för den fortsatta forskningen.

Att den idealistiska tolkningen kritiserats innebär naturligtvis inte att man bortser från idéerna. Dessa är ju också en del av verkligheten, en del av *komplexa* problem. I en förklaring måste de emellertid sidoordnas *alla* andra *relevanta faktorer*.⁷ E. J. Hobsbawm⁸ hävdar, att detta i synnerhet gäller de sociala aspekterna av människans tillvaro. Han menar, att en idéhistoriker (på egen risk) kan bortse från de ekonomiska faktorernas betydelse och ekonomihistorikern kan bortse från Shakespeare. Socialhistorikern däremot måste beakta båda dessa faktorer. ”The social or societal aspects of mans being can not be separated from other aspects of his being . . . They cannot . . . be separated from the ways in which men get their living and their material environment. They cannot for a moment be separated from their ideas, since their relations with one another are expressed and formulated in language which implies concepts as soon as they

⁶ T. Fogelberg, *Den minderåriga arbetskraften inom glasindustrin*. Kronobergsboken 1973.

⁷ Vilka faktorer som är relevanta för ett problem kan endast avgöras av den vetenskapliga debatten (över ämnesgränserna) som följs av en undersökning.

⁸ E. J. Hobsbawm, *From Social History to the History of Society*. Daedalus 1971, vol. 100.

open their mouth ... Social history can never be another specialization ... because its subject matter cannot be isolated." Socialhistoria måste vara "history of society".

Den tidigare forskningen om de minderåriga arbetarna i svensk industri har således, enligt min mening, inte kunnat *förklara* barn- och ungdomsarbetet som sociala fenomen. Man har inte klargjort förutsättningarna och villkoren för vare sig det tilltagande barnarbetet i industrialismens början eller dess avveklning i en senare fas. Författarna tycks i sin forskning ha vägletts av principen att ta upp *alla* aspekter och synpunkter som framkommit ur det av dem använda materialet. Detta har således fått bestämma frågeställningarna. Författarna har inte diskuterat vad som är *vetvärt* om ämnet. Den främsta orsaken härtill är att forskningen inte varit teorianknuten. Man har saknat en teori om samhällsförändring.

Jag ska i det följande försöka skissera en alternativ tolkningsram på problemet barn- och ungdomsarbete i svensk industri med beaktande av de ovan framförda kritiska synpunkterna. Detta alternativ ska inte betraktas som en slutprodukt utan utgör istället startpunkten för empirisk forskning, vilken förhoppningsvis kan bidra till att vidareutveckla den teoretiska kunskapen.

En alternativ tolkningsram

I

Den materiella produktionen utgör grunden för all mänsklig tillvaro. Mänsklighetens historia handlar om försöken att exploatera jordens tillgångar. Denna exploatering sker utifrån rådande behov, kunskaper och värderingar. Hur väl människan lyckas, bestäms av existerande naturliga och samhälleliga förhållanden. Människan kan bearbeta och konsumera de tillgångar som finns i naturen. Detta handlande sker under inflytande av vissa föreställningar och motiv — vissa idéer, vilka påverkas av den kunskap som människorna har om sig själva och sin omgivning.

Hur många och hur sofistikerade behov som kan tillgodoses beror på den mängd varor som kan produceras och kvalitén på dessa. Mängden och kvalitén beror i sin tur till stor del på hur väl utvecklade hjälpmedel människan använder i sin produktion, *teknologin*. Till teknologin räknas saker som redskap, maskiner, byggnader, kommunikationer osv.

Teknologin utgör emellertid endast en av de s.k. produktionsfaktorerna.¹ Alltsedan Adam Smiths dagar brukar man indela dessa i tre grupper; förutom teknologin (ibland kallat realkapital) även naturtillgångar och arbete. *Naturtillgångarna* utgörs av det råmaterial som finns i vår fysiska omgivning. De mest

¹ R. Lipsey, An introduction to positive economics. London 1968, s. 229—231.

uppenbara är jord, skog, vatten, mineraler osv. *Arbete* innefattar alla de element, vilkas användning är oskiljbar från den människa som tillhandahåller det. I vissa elementära läroböcker brukar man räkna det tekniska kunnandet som en särskild grupp bland produktionsfaktorerna. Men eftersom detta kunnande alltid är bundet till den människa som sitter inne med kunskapen, måste det ingå i faktorn arbete eller enklare uttryckt: den mänskliga arbetskraften.

En *produktions-* eller *arbetsprocess* utgörs av en kombination av *tillgängliga produktionsfaktorer*. Naturtillgångarna är den minst påverkbara produktionsfaktor; de finns där eller inte. Endast möjligheterna att utvinna och använda sig av dem kan ändras. Men redan detta är en arbetsprocess. De största förändringarna sker därför i samspelet mellan de övriga produktionsfaktorerna: teknologi och mänsklig arbetskraft.

Produktionsprocessen påverkar även situationen långt utanför sitt eget område. Att förändringar i produktionsprocessen ofta har vittgående sociala konsekvenser är idag uppenbart för de flesta människor. Å andra sidan kan kunskap om dessa sociala konsekvenser ligga till grund för politiska beslut som påverkar produktionsprocessen. Det måste därför vara en av den socialhistoriska forskningens viktigaste uppgifter att beskriva och förklara dels samspelet mellan teknologi och mänsklig arbetskraft och dels det dialektiska förhållandet mellan produktionsprocess och social förändring.

II

En ofta förekommande föreställning är att barnarbetet var en produkt av industrialiseringen. Att barn användes i arbetsprocessen före det industrialiserade skedet har emellertid påvisats av forskningen. Inom den agrara sektorn ansåg man det självklart att jordbrukets barn skulle delta i arbetet. Detta gällde naturligtvis främst småböndernas och jordbruksproletariatets barn. De barn som arbetade inom hantverket var genom skråväsendet så gott som livegna. Manufaktursystemets utbredande gav stora möjligheter till exploatering av den minderåriga arbetskraften. Under merkantilismen var det "ett ideal att sysselsätta barnen nästan från den ålder då de började gå".²

Fabrikssystemet innebar emellertid en förändrad karaktär av barnarbetet. I det förindustriella skedet bestod barnarbetet till en stor del av yrkesutbildande moment inom såväl den agrara som hantverkssektorn. De unga arbetarna lärde sig ett arbete under äldre arbetares, ofta föräldrarnas, överinseende. Under lärlingssystemet hade även den fattige en chans att bli yrkesskicklig, vilket möjliggjorde för honom att till slut bli egen hantverkare.³ Efterfrågan på minderåriga

² E. Heckscher, *Industrialismen*, Sthlm 1964, s. 117.

³ C. Hill, *Reformation to Industrial Revolution*. Suffolk 1971, s. 263—264.

arbetare reglerades utifrån skråmässig ståndpunkt. Men fabrikssystemet byggde på helt andra tekniska hjälpmedel i produktionen än hantverket och manufakturen. Den väsentliga skillnaden mellan hantverkets verktyg och fabrikssystemets maskiner kan sägas ligga i graden av oberoende av handhavandets skicklighet och drivkraft under själva arbetsprocessen. Maskinsystemet byggde inte längre på arbetarnas yrkesskicklighet. Deras uppgift blev istället att betjäna maskinerna. Enkla maskinväktare ersatte de skickliga hantverkarna.⁴ Den engelske 1800-tals-ekonomen A. Ure påpekade, att maskinsystemet syftade till en ”automatisk verksamhet . . . så väl reglerad att ett barn kan övervaka den . . . Målet, tendensen i all fullkomning av tekniken, går i själva verket ut på att göra människans arbete så umbärligt som möjligt eller minska dess pris, i det man sätter kvinnors och barns arbete istället för vuxna arbetares”. Istället för yrkesutbildade arbetare kunde man använda barn ”med livliga ögon och smidiga fingrar”.⁵ Barnarbetet hade därigenom utvecklats från ett led i yrkesutbildningen till ett reguljärt element i arbetsprocessen. De minderåriga hade förvandlats från lärgossar till arbetare.

Att detta var möjligt förklarade Marx med att maskindriftens grundläggande princip innebar att produktionsprocessen delades upp i dess grundelement. Det mest invecklade maskineri är i verkligheten endast en ständig upprepning av enkla tekniska rörelser. När de mänskliga handgreppen väl en gång förenklats blev det snart möjligt att konstruera maskiner som efterhärmade dem.⁶

Den teknologiska utvecklingen är emellertid otillräcklig för att förklara barnarbetet som socialt fenomen. Att det tekniskt-organisatoriskt var möjligt att passa barn och ungdom i produktionsprocessen innebär ju inte ett automatiskt användande av den minderåriga arbetskraften. En förklaring till detta måste sökas i den kultur, det samhälle, som ideologiskt och socialt var redo att använda sig av kombinationen teknik — barnarbete.⁷ Man måste med andra ord akta sig för att hamna i återvändsgränden att så exakt som möjligt försöka mäta egenskaper hos enheter (t.ex. teknologi och arbetskraft) för att därefter koppla ihop dessa till satser som: vid en viss teknologisk förändring tilltar användandet av barnarbetare i den industriella produktionen. Detta konstaterande är naturligtvis viktigt, men otillräckligt för att förklara barnarbetet som social företeelse. Utöver detta konstaterande måste en vetenskaplig framställning försöka komma åt relationer mellan individer eller grupper. Först när man kan kartlägga *vilka* dessa relationer är och *hur* de hänger ihop kan man nå en *förklaring* till det studerade problemet. Men för detta krävs teorier om hur samhällen fungerar.

Det kapitalistiska samhället i Sverige utvecklades först i form av agrar- och handelskapitalism. Industrialiseringen ägde därför rum i ett redan kapitalistiskt

⁴ L. Mumford, *Tekniken och samhällsutvecklingen*. Sthlm 1949.

⁵ K. Marx, *Filosofins elände*. Sthlm 1949, s. 151.

⁶ K. Marx, *Kapitalet I*. Uddevalla 1970, s. 402.

⁷ Jfr L. Mumford a.a. s. 13.

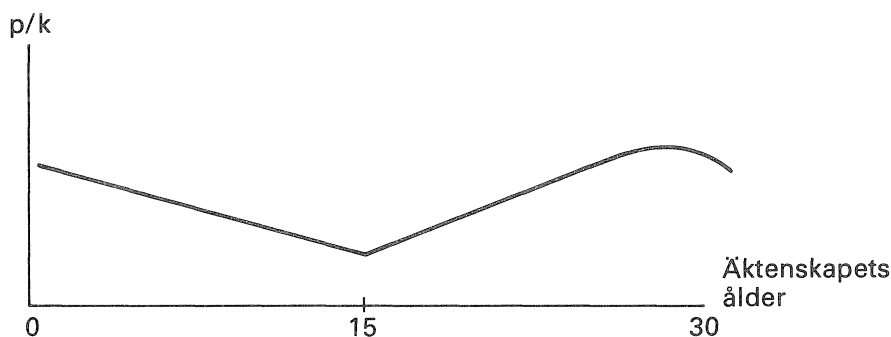


Fig. 1. Förändringar i en familjs produktions- och konsumtionsnivå.

samhälle där konkurrensen mellan olika företagare bestämde deras existensvillkor. De producerade varorna skulle säljas på en marknad, varvid framför allt pris och kvalitet bestämde framgångarna. Företagen anställde därför den arbetskraft som med hjälp av tillgänglig teknologi till billigaste pris och på ett tillfredsställande sätt kunde utföra de nödvändiga arbetsmomenten. Huberman⁸ formulerar det så att fabriksägarna köpte på arbetsmarknaden den arbetskraft som de hade användning för till lägsta pris. Eftersom kvinnor och barn kunde sköta maskinerna och fick lägre lön än männen, var det ofta kvinnor och barn som fick arbeta. Detta förhållande ledde bl.a. till att de fabriksägare som eventuellt av moraliska eller andra skäl var motståndare till användandet av barnarbetare av konkurrensskäl tvingades till detta. Den första förutsättningen för faktisk förekomst av barnarbetare var därför att det var *ekonomiskt profitabelt* för fabriksägarna.

För att barnarbete ska förekomma krävs emellertid också att det finns barn som är "villiga" eller tvingade att arbeta i fabriker. En betydelsefull faktor i det här sammanhanget är den gemensamma ekonomin hos berörda familjer. Industrierbetarlönerna var länge mycket små även om lokala och näringsmässiga skillnader förelåg. Familjeekonomin får därför förutsättas ha varit mycket ansträngd, varför varje bidrag var betydelsefullt i det enskilda fallet. Speciellt svår var situationen för de barnrika familjerna.

Frank Lorimer⁹ har försökt konstruera en hypotetisk modell för familjeförsörjning. Modellen utgörs av en kurva över de relativa förändringarna av produktions/konsumtionsnivå i ett hushåll över en livscykel. En schematisk utformning av Lorimers modell görs i fig. 1.

Lorimer menar, att familjens produktions- och konsumtionsnivå sjunker under

⁸ L. Huberman, *Människans rikedomar*. Ystad 1970, s. 162.

⁹ F. Lorimer, *The economics of family formation under different conditions*. World Population Conference (Belgrade) 1965. Vol. II, s. 92—95.

de första 10—15 åren av äktenskapet. I princip är denna period identisk med kvinnans 20:e och 35:e levnadsår, dvs. hennes mest fruktsamma ålder. Hon får själv p.g.a. barnafödande minska sin arbetsinsats utanför familjen, varvid produktionskapaciteten sjunker. Barnafödandet innebär dessutom att det blir fler munnar att mätta, varför konsumtionsnivån för de enskilda familjemedlemmarna sjunker. Efter ett antal år kan emellertid det första barnet börja delta på produktionsidan och därmed bidra till den gemensamma familjeekonomin. Med utgångspunkt från modellen verkar det inte orimligt att anta att benägenheten att sända sina barn till fabriksarbete var större ju lägre lön de vuxna hade. I vissa fall, t.ex. vid stor arbetslöshet bland de vuxna arbetarna, kunde familjens existens vara helt beroende av barnarbetet. I en samtida skildring av 1890-talets Stockholm konstaterar G. af Geijerstam¹⁰ att ”först när barnen växt upp och kunna deltaga i faderns arbete eller på annat sätt kunna förtjäna bidrag till familjens uppehälle, händer det att umbärandens värsta tid är förbi”. Han hävdar vidare att det är just bland de familjer som är i största betryck som de minderåriga arbetarna rekryteras. Den andra förutsättningen för barnarbete var alltså det *ekonomiska armodet* bland arbetarfamiljerna, vilket tvingade dem att skicka sina barn till arbete i tidiga år.

Fabriksägares och föräldrars benägenhet att låta använda barn i fabriksarbete kunde dock hindras av en effektiv lagstiftning mot barnarbete. Alltsedan 1700-talet hade man genom de s.k. hallordningarna försökt reglera barnarbetet inom hantverken. 1846 års hantverks- och fabriksförordning fastställde 12 år som minimigräns för arbete inom hantverk, fabriker och manufakturver. Verkligheten fungerade emellertid efter andra lagar och bestämmelserna efterlevdes inte alls. Kontrollmöjligheter saknades nämligen nästan helt. I praktiken skulle företagsägarna kontrollera sig själva.¹¹ Att det kunde förhålla sig på detta sätt berodde naturligtvis på att de politiska makthavarna inte var tillräckligt intresserade av att effektuera lagstiftningen. Den ekonomiska liberalismens princip om statlig kompetens var ledstjärnan för såväl de stora jordägarna som för den tillväxande industriägarklassen¹², åtminstone när deras klassintressen inte var hotade. Den tredje förutsättningen för barnarbetet var därför *bristen på ideologiska hinder* för det. Hit kan också räknas de tidiga, liberala, arbetarföreningarnas bristande förståelse för barnarbetets lönedepressande karaktär. Först de socialistiska arbetarföreningarna på 1880-talet krävde förbud för barnarbete. Om barnarbetets lönedepressande karaktär skrev den tyska socialdemokratiska agitatorn Käthe Duncker 1910: ”Wer für die Abschaffung der Kinderarbeit agitiert, muss also auch für die Kräftigung der Gewerkschaften agitieren. Er muss sagen: ’Mein

¹⁰ G. af Geijerstam, *Arbetarförhållanden i Stockholm*. Sthlm 1894.

¹¹ H. Sellberg, a.a. s. 11—12.

¹² Jfr S. Oredsson, *Statsmakterna och den ekonomiska krisen i slutet av 1870-talet*. Scandia 1967.

Freund' deine Kinder darfst du nicht mehr ausbeuten. Aber der Lohnausfall, der dir daraus entsteht, kannst du wieder ausgleichen, indem du gemeinsam mit deinen Arbeitskollegen um höheren Lohn kämpfst."¹³

III

Den teknologiska utvecklingen var emellertid ingen likformig process på det sättet att alla industrigrenar kunde applicera de nya tekniska hjälpmedlen samtidigt och i lika hög grad. Den första mekaniseringsprocessen inträffade vid olika tidpunkter och med olika intensitet inom de olika industrigrenarna. Förutsättningarna för utnyttjande av barnarbete var därför olika i tid och rum för olika typer av industri. Detta förhållande utgjorde därmed en bas för uppkomsten av *objektiva motsättningar* mellan företagare inom de olika industrigrenarna. Den subjektiva inställningen till barnarbete hos olika företagsägare kan ha påverkats av detta förhållande, och *subjektiva, dvs. artikulerade, konflikter* dem emellan kan ha uppstått.¹⁴

Objektiva motsättningar måste ha uppstått även inom en och samma industrigren. En del industrier "föddes" genom industrialiseringen. De uppstod som svar på nya nationella och internationella behov. Andra utgjorde en vidareutveckling av gammal hantverksproduktion. Denna hantverksproduktion dog dock inte ut med den första fabriksdriften utan fortsatte som konkurrent till denna. Konkurrensen med kombinationen ny teknologi och billigt barnarbete var emellertid dömd att misslyckas. Det låg därför i hantverkarnas intresse att åtminstone reglera användandet av barnarbetare, t.ex. genom förbud mot nattarbete, för att höja produktionskostnaderna för den fabriksmässiga produktionen och därmed förbättra sin egen konkurrenssituation.

IV

Genom fabrikkssystemet koncentrerades och utökades barnarbetet i jämförelse med tidigare perioder. Det var därför lättare att upptäcka det än tidigare. Christopher Hill¹⁵ menar, att opinionen i England chockerades då barnarbetet genom fabrikkssystemet kom i allmänhetens åsyn och gjorde det brutalt klart att kapitalisternas profit var beroende av sådant arbete.

För svenskt vidkommande konstaterades i landshövdingeberättelserna för år 1865 att "på senare år minderårigas användande i näringarna och särskilt inom den egentliga fabriksindustrin med skäl tilldragit sig en större uppmärksamhet".¹⁶

¹³ J. Kuczynski, *Die Kinderarbeit in Deutschland 1750—1939*. Berlin 1958, s. 220.

¹⁴ Jfr H. Wiberg, *Anteckningar om konfliktlösning* (stencil i Lund 1972).

¹⁵ C. Hill, a.a. s. 263.

¹⁶ Landshövdingeberättelserna 1861—1865, s. 91.

I riksdagen uppmärksammades barnarbetet endast sporadiskt. Fram till 1870-talet är det egentligen endast 1852 års förbud mot nattarbete i fabriker som är av betydelse. 1875 tillsatte emellertid riksdagen en kommitté som skulle utreda användandet av minderåriga arbetare inom den svenska industrin. Kommitténs förslag resulterade i 1881 års förordning, som reglerade barnarbetet. I stort sett upprepades de gamla bestämmelserna med tillägg om begränsning av de minderårigas arbetsdag.

Användandet av minderåriga arbetare sjönk markant i relativa tal efter regleringen av barnarbetet. Detta innebar att de minderåriga blev av mindre betydelse för företagen i jämförelse med de vuxna arbetarna. Detta var emellertid en utveckling som hade påbörjats redan före regleringen.¹⁷ Samma förhållande påpekar K. H. Ludwig¹⁸ för den tyska bomullsindustrin. Han visar, att det totala antalet barnarbetare i Preussen minskade kraftigt innan barnarbetet reglerades genom lagstiftning. Han menar, att orsaken härtill låg i de teknologiska förändringar som skett i produktionsprocessen. „Die neuzeitliche Technik, die eine Kinderarbeit in Fabriken erst ermöglicht hatte brauchte in Deutschland keine 50 Jahre, um die Kinder aus den Fabriken zu entlassen. Kinder arbeiten in den Fabriksbetrieben nur in eine Übungsphase, die unter dem Zeichen einer noch unvollkommenen Technik stand. Mit deren Vervollkommerung musste die Kinderarbeit aufhören.“

Enligt mitt förmenande är det emellertid otillräckligt att i en *förklaring* stanna vid de teknologiska förändringarnas betydelse. Ovan betonades vikten av att sätta in de teknologiska förändringarna i det sammanhang, det samhälle, där de uppträder. Teknologiska förändringar är i sig resultat av mänsklig verksamhet. De kommer inte från tomma intet.

Den första industrialiseringsfasen av det kapitalistiska samhället kännetecknas förutom av okvalificerat barn- och kvinnoarbete av en tendens till förlängning av arbetsdagen, låga reallöner för arbetarna, stora olycksrisker i arbetsprocessen m.m. Produktionen var *extensiv*¹⁹ med låg produktivitet. Störningarna i produktionen genom arbetarnas protester mot de olidliga förhållandena och genom olycksfallen inverkade negativt på de företagsekonomiska resultaten.

Efterhand upptäckte företagen att de företagsekonomiska vinsterna blev större om man kunde höja produktiviteten, dvs. produktionen per arbetare och tidsenhet. För detta krävdes en intensifiering av arbetsprocessen. Den teknologiska forskningen skapade de tekniska hjälpmedlen för detta. De lågproduktiva arbetarna ersattes med maskiner och så småningom automater. I en sådan arbetspro-

¹⁷ Av förf. gjorda men inte färdigbearbetade tabeller. Förf. kommer att redovisa detta i ett senare sammanhang.

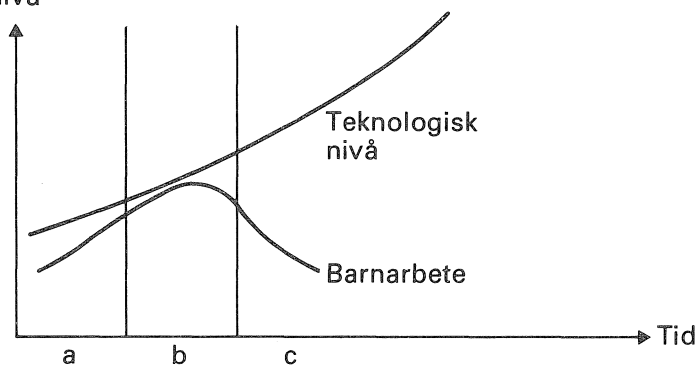
¹⁸ K. H. Ludwig, Die Fabrikarbeit von Kindern im 19. Jahrhundert VSWG 52/1965, s. 63—85.

¹⁹ J. Kuczynski, a.a. s. 143 ff.

cess, en *intensiv produktion*, fanns det inte plats för barnarbetare. Barnen fick lämna plats för löpande bandet, komplettmaskinen, Owens helautomatiska buteljglasmaskin osv.

Det fullt genomgångna förloppet med barnarbetare kan schematiskt skisseras på följande sätt:

Kvalitativ/
kvantitativ
nivå



- a — hantverksproduktion med begränsat barnarbete
 b — extensiv industriell produktion med betydande barnarbete
 c — intensiv industriell produktion med avtagande barnarbete — jfr nedan

Den andra fasen i industrialismens utveckling var lika lite som den första en symmetrisk process. Övergången till icke-barnintensiva produktionsmetoder var beroende av de ekonomiska och organisatoriska förutsättningarna inom de olika industrigrenarna resp. företagen. De grenar och företag som inte hade förutsättningar att övergå till de nya produktionsmetoderna kunde, åtminstone för en viss tid, hänga med i konkurrensen genom att producera med den gamla teknologin i förening med billigt barnarbete. Genom reglering av barnarbetare, om en sådan var effektiv, kunde övergången till de nya produktionsmetoderna påskyndas och produktiviteten höjas. Oavsett om det var avsikten eller inte så innebar ett reellt reglerande av barnarbetet den första (?) statliga åtgärden för en strukturell omvandling av den svenska industrin.

Barnarbetets avtagande kan alltså inte förklaras av införandet av legala regleringar utan måste sökas i teknologiska förändringar i produktionsprocessen i det kapitalistiska samhället. De legala åtgärderna hade endast en påskyndande effekt.

Perspektiv mot nuet

Olika produktionsätt har olika sociala konsekvenser. Under den extensiva produktionen hade barnarbetet dels konkurrerat ut många vuxna från arbetslivet, dels givit upphov till ett moraliskt problem för människor med humanistiska idéer och ideal. Det sociala problemet bestod i *att barnen arbetade*. Detta sociala problem började få en "naturlig" lösning när barnen p.g.a. den tekniska utvecklingen blev överflödiga för företagen ur produktionsmässig synpunkt. Istället uppstod ett nytt socialt problem, som bestod i *att barnen inte arbetade*. Vad skulle de då göra?

F. Musgrove¹ ser mot denna bakgrund den utvidgade skolgången. För sitt engelska material konstaterar han, att den obligatoriska skolan blev nödvändig under 1870-talet, inte för att barnen var i arbete utan för att alltfler *inte* var i arbete. Christie² har i detta sammanhang talat om skolan som en uppehållsplats för unga människor som inte har någon annanstans att ta vägen. Även om synsättet är alltför renodlat tror jag att det pekar på ett viktigt perspektiv på förhållandet mellan barnarbetet och skolan.

Man får emellertid inte glömma bort skolans viktiga utbildande funktion. Övergången till intensiv produktion innebar ju inte friställande av all mänsklig arbetskraft. Snarare tvärtom p.g.a. industrialiseringens utbredande. Industrisamhället var fortfarande inte fullt utvecklat. Men företagen krävde en arbetskraft med andra kvalifikationer än tidigare. I och med att allt mer sinnrik teknologi ingick i arbetsprocessen krävdes ökade kunskaper av arbetarna. Dessutom medförde produktivitetens utvecklingen och den därur följande strukturomvandlingen ökade krav på social och geografisk rörlighet. Härvid gav en högre allmän bildningsnivå ett bättre utgångsläge.

Allteftersom den teknologiska och sociala utvecklingen fortskred under 1900-talet höjdes åldersgränsen för inträde i arbetslivet. Christie tvekar inte på denna punkt och citerar ett norskt kommittébetänkande i dess argumentering för den obligatoriska 9-åriga skolan: "Ett annat förhållande som i detta sammanhang spelar en väsentlig roll är att det idag (1969) föreligger få alternativ för en 14—15-åring som önskar lämna skolan. Erfarenheterna synes ge vid handen att denna åldersgrupp har svårt att skaffa sig tillfredsställande arbete i konkurrens med dem som är något äldre och som dessutom har haft längre skolgång."³ Problemet uppmärksammades i Sverige, bl.a. av SSU redan i slutet av 1920-talet. Det tillsattes speciella utredningar som skulle kartlägga och föreslå åtgärder mot ungdomsarbetslösheten. Det sociala problemet med barnen som var överflödiga i den industriella arbetsprocessen har utvecklats till ett problem om *ungdomsarbetslöshet*, — ett problem som är synnerligen akut i dagens samhälle.

¹ F. Musgrover, *Youth and social order*. IUP 1965, s. 76.

² N. Christie, *Om skolan inte fanns*. Sthlm 1972, s. 46.

³ N. Christie, a.a.

Dessa tre sociala problem, industriellt barnarbete, barnarbetarnas friställande och ungdomsarbetslösheten, utgår från samma samhällsliga element: relationen mellan arbetskraft och teknologisk förändring i det kapitalistiska industrisamhället. Endast historisk teorianknuten forskning kan förklara dessa sociala problem.

Industrial child and youth labour in Sweden 1860—1970

The earlier research on industrial child and youth labour in Sweden has, as I see it, not explained the subject as a social phenomenon. Starting from an idealistic view of history the researchers have seen the abolition of child labour as a result of the diffusion of humanitarian ideas. To understand child and youth labour I think one has to analyse it as a factor of the total process of production. Production occurs as a result of the combination of available production factors.

Child labour was not a result of industrialisation. It had already existed a long time. But with industrialisation it changed character. The factory system was based on quite different technical production aids from craft and manufacture. A system which employed machines was no longer based on the skilled workmanship of the worker. The machine system aimed towards an automatic activity so well regulated that a child could watch it. The goal, the tendency of perfecting all techniques was actually to make labour so dispensable as possible or to reduce its price by replacing adult workers with women and children. So child labour moved on by industrialisation from being a stage in professional training to a regular element in the labour process. Young people had been transformed from boy apprentices into workers.

The technological development, however, is insufficient to explain child labour as a social phenomenon. Being able, technically and organizingly, to fit children into the production process didn't mean automatic utilisation of the juvenile labour force. The explanation of this phenomenon must be looked for in the culture and the society which was ideologically and socially prepared to use the combination of technology and child labour.

Industrialisation took place in a capitalistic society where competition between various enterprises determined their existence. The first prerequisite for the actual occurrence of child labour therefore was that it was *economically profitable* for the factory owners. But there also had to be children who were "willing" or compelled to work in the factories there were, because of the *economic poverty* among working-class families. For the third there must be no *ideological obstacles* for using children in the factories.

By and by the use of children in industrial work began to decrease, even before the regulation of 1881. The reason for this seems to be found in the continued technological development. Children had to make way for the assembly-line, the all-in-one machine, Owen's fully automated bottle machine etc. Children had worked in the factories just for "eine Übungsphase". Child labour was no longer economically profitable. It had had its place in an *extensive* production but children were not a good labour-force in an *intensive* production, with its demand for higher productivity.

The initial social problem of children working from an early age had now turned into the problem that they couldn't work. How were they to be occupied? Against this background one can see the increase in public education. The compulsory educa-

tion became a necessity because more and more children didn't work. As the technological and social development advanced in the twentieth century, the age-limit for entrance to work was raised. The social problem of children who were superflous to the industrial production process became a problem of youth unemployment.

The three social problems of industrial child labour, the exclusion of child workers and youth unemployment derive from the same social elements: the relationship between human labour and technological change in the capitalist industrial society.